

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№ 54
(18641)

2015 чылдың
май 21
четверг

Садар өртээ хостуг

<http://shyn.ru>

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Доозукчу-2015

СӨӨЛГҮ КОҢГА: КЫҢ-КЫҢ-КЫҢ!

Коңга этсир езулалды школаның тергииннери; биргиклассчы Анита Сарыг-оол биле 11 классчы Чаян Донгак чоруткан.
(Уланчызы 2-ги арында).

ХҮРЕШ МАРГЫЛДААЗЫ

Май 21-де Кызылга «Хүреш» стадионунга 12.00 шакта 1941-5 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 70-йылга болгаш РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Шойгунун илейинге тураскааткан республика чергелиг национал еш маргылдаазы эгелээр.

Национал театрың, күрүне филармониязының артистериниң республиканың Национал болгаш үрер хөгжүм оркестрлериниң еткээни шиижиткен көргүзүг маргылдааны аядар. Оон аңгыда граммда — Тываның Чазааның эр улузунун хорү.

Маргылдааның тиилекчизи шаңналга автомашинаны алып, анизакчы комитет еске-даа тускай шаңналдарны тыпсыр; илелгеже чүткүл, «Эң-не чараш арга».

«Мегафон» компаниязы май 21-де болур хүреш маргылдааның дорт теледамчыдылгазын «Новый век» каналга болгаш ернет дамчыштыр көргүзөр. Маргылдаа улуг сонугралды болдурары чугаажок. «Хүреш» стадионунун девискээринге үзүктел чок соталыг харылзааны хан-ары-биле «Мегафон» компаниязы харылзааның мобилдыг залыг станциязын тургускан.

Хүннүң медээлери

АК-ДОВУРАК ХООРАЙГА ЧЭТ-ТИ ЭГИТКЕН

Хууда компанияның хоозураанының соонда хоойлу езугаар эвес саттыңган Ак-Довурактың чылыдылга-электри төвүн Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун киржилге-биле хоорайның өнчү-хөреңгизинче дедир эгиткен.

Ол дугайында шиитпирни май 14-те «Ак-Довурактың ЧЭТ» ААН-ның өнчүзүн муниципалитетке дамчыдарын хүлээндирген чегдирикчилер хуралы хүлээп алган. Ийи-үш ай уламчылаар дамчыдылга чорудуу доостуру билек бүдүрүлгениң келир үеде салым-чолун Ак-Довурактың эрге-чагыргазы республиканың Чазаа-биле кады тодарадыр.

30 млн. рубль өртектиг Тываның эң улуг чылыг төптериниң бирээзи энир чылын конкурс башкарыкчызы-биле Томскиниң бир-ле компаниязынга ийи өрзэл бажың өртзэнге саттыңган турган. 14 муң чурттакчылыг хоорайның амыдырал хандырылгазының үзүктелишкинин ажил-херээниң сайгарылгазынга эрге-хоойлу камгалаар органнарны болгаш Чазактың тургузулгаларын кириштирип тургаш, Тываның Баштыңы болдурбаан. 2015 чылдың апрель 8-те ЧЭТ-ти сатканының дугайында херекке хамаарыштыр суд болган. Федералдыг хоойлунун элзэн каш чүүлдерин хажыткан деп, түңнелди суд үндүргөн.

Эрги ЧЭТ-тиң орнунга чаа модуль котельнаязын тударының төлевилелин республиканың эрге-чагыргазы аялдап кылып турар.

КЕЛИР КҮСТҮҢ ДУЖУДУНГЕ

Бо чылын Тываның бүгү ажил-агыялары 26,85 муң гектар черге часкы тарылганы чорудар.

Каа-Хем, Танды, Бии-Хем, Сүт-Хөл болгаш Барыын-Хемчик кожууннарның ажил-агыялары часкы хову ажилдарынче шалыпкын кирген. 938 га черге тарылганы чоруткан, ооң 678 газында — тарааны, 260 гектарында мал чеминиң культураларын тараан.

Бо хүннерде үрезин сөөртүр аялды Чаа-Хөлдүн болгаш Тес-Хемниң ажил-агыялары дооскан, 11 кожууннарда бо ажил уламчылап турар.

Часкы тарылга компаниязынга көрдүнгөн 27,7 миллион рубльден 18,2 миллион рубль хемчээлдиг субсидияларны бүдүрүлгелерге хувааган, ол акшаны үнүш өстүрүп турар 94 ажил-агыяларже чоруткан, а ол ышкаш Кыдыкы Соңгу чүктүн районнарынче болгаш аңаа деңнештирген черлерге үрезин чедиреринге чарыгдаан.

ТР-ниң парлалга албаны.

Тываның Баштыңының
ажыл-албаны

«ТЫВАЭНЕРГОНУ» РЕГИОНГА АРТТЫРАР

«Тываэнерго» ААН-ни Хакасияда филиалга чагыртыр кылдыр шилчидер ажилды Сибирьниң регионнар аразының четки хуваалдазының компаниязы (МРСК) түр соксадыр.

Ындыг дугуржулганы Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле Сибирьде МРСК-ның чингине директору Константин Петуховтуң май 19-та Кызылга болган ужуражылгазынга кылган. «Тыва-энерго» МРСК-ның регион филиалы кылдыр камгалап арттыларының айтырыы ийи удуртукчунуң чугаазының кол улганышкыны болган.

Тываның энергия системаның эргелеп-башкарылганын «Хакасэнерго» эргезинче дамчыдар дээн чорукка Шолбан Кара-оол мурнунда-ла удур турган. Ындыг шилчилге бүдүрүлгениң саң-хөө байдалын үндезини-биле экижидеринге дуза болбас деп, ол санап келген. Ону ажыктыг деп энергетиктерниң бадыткалынга ол бүзүрүвээн.

Чүге дээрже «Тываэнерго» боттускайлаң бүдүрүлгө байдалын дүжүрүп кааптарга чүге чедирип болурун специалист безин эвес кижикөрүп каар. Оларның бирээзи—регионнуң улуг энергетиктиг бүдүрүлгениң ажылының шынарының кудулаары-дыр. Хүлээп алдынган шийтпирлерни дарый боттандыраары, энергия хандырылгасында үзүктелиишкннерни шалыпкын эдери чогуур үезинде күүсеттинмес болур, оон аңгыда четки дериг-херекселдериниң эргижирээни дээн ышкаш өске-даа айтырылганы ырактан шийтпирлээри барык болдунмас.

«Тываэнерго» чагыртыр черин солуптарга чүгле республиканың энергия хандырылгасынга багай салдарлыг эвес, ниитизи-биле регионнуң экономиказынга хора чедирип болуру республиканың Баштыңын дүвүредип турар.

«МРСК-ның коммерция талазы-биле орулгаларының болгаш республиканың амыдыралчы эргезиктиг аразына чогулмалыг шийтпирни тып албас болзувусса, бүгү республика дээш харылаар кижик болганымда судче негелде билдиреишкн кириер ужурга таваржыр мен» — деп, Шолбан Кара-оол бодунуң туружун илереткен.

Ужуражылга үезинде ийи талага таарымчалыг аргаларны тыварының талазы-биле оралдажышкыннар болган. Ажылгатынган электри энергиязы дээш чыылган өрени дуглаарының бир аргазы компанияның Тыва филиалында ажилдакчыларының штат санын чогулмалыг болдураары, а ол ышкаш ону «Хакасэнерго» чагыртыр кылдыр дамчыдары чугула дээрзин МРСК-ның удуртулганы бадыткап турган.

Чурттакчы чон ортузунга төлевир чурумун бедидеринге эргежок чугула хемчеглерге ийи төлевилелди күүседир ужурулг деп дугурушканнар. Оларның бирээзи—энергия ажылгакчыларын учет херекселдери-биле хандыраары, тодаргайлаарга, хуу бажыңнарның чогуунга оларны тургузары. Суур иштинде ол электри шугумнарынга тургускан херекселдер ажылгатынган энергияның санын автоматтыг езу-биле санаар. Ындыг хемчеглер электри энергиязын хөйү-биле оорлаар чорукту чайладыр.

Одалга-энергетика яамызының специалистери энергия өрттөн хүлээп алыр пунктуларны катап тургузары чугула деп санааннар. Оларны чаартылга үезинде дүжүрүп каапкан. Бо хүнде чурттакчылыг 123 черде төлевир хүлээп алыр чүгле 14 пункт бар. Ындыг болганда 1 пункт тос суурга бараан болуп турар, а ол суурларның аразы он-он километр. «Янзы-бүрү чылдагааннар тыпкаш, бодунуң электробүдүрүлгезин дүжүрер деп турар ышкажыл, ол дээрже энергетиктерниң боттарының ажылдавас чоруу-дур» — деп, одалга болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оол чугаалаан.

Энергетиктерниң боттарының киржилгези-биле чаңгыс аай саналга-касса төвүн тургузарының айтырыын база ужуражылга үезинде сайгарган. Ындыг төп төлевир чурумун күштелдирер арганы тыпсыр.

Тываның Баштыңы ужуражылга үезинде үнген саналдарга каттышкан болгаш айтырыгны канчаар-даа шийтпирлээр болза, «Тываэнерго» ААН-ни регион компаниязы кылдыр камгалап арттыраары дээш туржур мен дээрзин дыңнаткан. Ол айтырыгны «Росеткилер» ААН-ниң чингине директору Олег Бударгинг-биле чугаалажырын дыңнаткан. Оон тургузуунда Сибирьниң МРСК кирип турар.

ТР-ниң парлалга албаны.

СӨӨЛГҮ КОҢГА: КЫҢ-КЫҢ-КЫҢ

Бүгү республиканың школаларының сөөлгү коңга байырлалы дүүн, май 19-та, болуп эрткен. Бо чылын республиканың ортумак ниити билигн болгаш тускай коррекциялыг школаларны 57 муң ажыг өөреникчи доозуп турар. Найысылалдың бүгү школаларына өөреникчилер, башкылар, ада-иелер чаңчыл болган байырлалда каас-чараш хептерин кеткен, омак-хөглүг чыгып, ыры-шоор, аялга чаңгылган байырлыг хүн болган.

Тываның төөгүлүг школаларының бирээзи № 2 ниити билиг ортумак школы хүндүлүг аалчыларын болгаш байырлалдың «буруулуглары» чаңгыс аай хеп кеткен доозукчуларын, байырлыг шугум чыскаалына уткаан. Аңаа ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты В.Г.Глухов, ТР-ниң кадык камгалап сайыдының оралакчызы К.К.Монгуш, Кызылдың мэриниң оралакчызы С.С.Хертек, ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем яамызының специализи Г.Д.Сундуй байыр чедирип сөс алган. Олар доозукчуларның сагыш-сеткилинде көзүдө уттундурбас болуп артар онзагай хүнү-биле байыр чедирип, ада-иелериниң, башкыларының берген кижизидилгезин, өөредилгезин хилис ытпайн, дээди өөредилге черлеринче дужаап кирип алырын, чурттуң шылгараңгай университеттерин доозуп, эртем-билиг-биле быжыг чепсегленгеш, төрөөн Тыва-ынче ээп чанып кээрин күзээр. Доозукчулар, ада-иелер, школы 10 чыл, 50 чыл бурунгаар дооскан өөреникчилер башкыларына чылыг сөстөрнү чугаалап, боодал чечектерни сөңгезэн.

Өөредилге адырынга шылгараңгай күш-ажылы дээш тыва дыл болгаш литература башкызы Ляна Стал-ооловна Дувакты, орус дыл болгаш литература башкызы Долаана Санчайовна Ооржакты ТР-ниң Дээди Хуралының Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

Байырлыг шугум чыскаалының кол кезээ — коңга этсир чараш езулалды школының тергиннери: биргиклассчы

Медальдарга Ая Бамба, Вера Оюн, Долкар Монгуш, Анна Шивит, чээна Ооржак төлөптүг болганнар.

Школаны 50 чыл бурунгаар дооскан доозукчулары.

Анита Сарыг-оол биле 11 классчы Чаян Донгак күүсеткен. Школаны сөөлгү коңга эткен соонда, доозукчулар мурнунда келир үези дег, төнчү чок делгем дээрже янзы-бүрү өңнерлиг шарларны күзеп-йөрээлдери-биле

ужудупкан.

Кызылдың № 2 ортумак школы 68 дугаар чылында 33 доозукчун амыдыралче үдеп турар. Ол бежи эки өөредилгези-биле шилчидер. 3 алдын, 2 мөңгүн медальдарлыг болган. Алдын медальдарга Ая Бамба, Вера Оюн, Хенчээна Ооржак, мөңгүн медальдарга Вера Оюн, Долкар Монгуш төлөптүг болган.

Бо школы 50 чыл бурунгаар дооскан тудугжу Эрес-оол Ламажа Маады, ИХЯ-ның хоочуну, полковник Дамдынчап Биче-оолович Хомаев база радио, телевидениениң хандыкчы Михаил Монгушович Норбу «100-жубилейин» демдегледип, ынак чыгына аалдап келгеннер. 9 классчы республиканың бүгү булуңнаарында оолдар, кыстар өөренип киргеш, чылда 44 кижик дооскан. Көдүм келген уругларга интернатка чурттуң оолдар өөренири дыка солун турган, олар сактып чугаалады: «6 чыл тургаш, школының чанында педучастокка шимчээшкн кылгаш, чепсегленгеш, өөренип чоруптар турган. Ол үеде школачылар спортка, хандыкшылдыг, республиканың мастерлери колдуу маңаа өөренип турган».

Байырлыг шугум чыскаалында доозукчулар «Алые паруса» деп ыры доозукчунуң вальзы-биле дооскан, оларның мурнунда чаңгыс аай күш-биле шылгалдалары, оон чурттуң янзы-бүрү өөредилге черлеринче дүжүрүп кирери — амыдыралдың бир бөлүгү чадазын ажып эртери. Чедиишкнни күзедивис, доозукчу!

Алдыңай СО

Чуруктарны Чингис СААЯ тывып турган.

ТӨРЭЭН ЧЕРИ ДЭЭШ САГЫШСЫРАЛ

Орус географтыг ниитилел-
диги президентиси Сергей Шой-
гу Тываның девискээринде
жыл улуг дзэн ийи археологтуг
телевилелдерниң автору болуп
турар.

Бирээзи — ол дээрге бурунгу
тур каганат үезинде Пор-Бажың
ивээзин касканы, ол совет
ениң соонда эң улуг хемчээл
ашт баштайгы археологтуг ка-
зыышкын болган. Пор-Бажың
дээр VII чүс чылда туттунган
тагунуң тураскаалдарының
бирээзи-дир. Пор-Бажың казып
казыышкын ажилдарын 2007
ылдың чайынында Россияның
2008 сайыды Сергей Шойгуң
аналы-биле эгелзэн. Археолог-
тордан аңгыда, аңаа Россияның
тугу булуңнарындан студенти-
лер база киришкен. Казыышкын
ажылдарының баштайгы сезонун-
да аңаа Россияның Президенти
Владимир Путин биле Монако
пьер II тажы база кээп чораан.

Шивэзэни шинчилээрининг ар-
зы Ада-чурттуң болгаш даш-
кының шинчилелдеринден
үгүс ылгалдыг болганы-биле
аражаан. Бир дугаарында ар-
хеологтуг шинчилелге амгы үениң
үгүс аргаларын (геофизиктиг,
археологтуг, хөрсүн, планиметр)
кытпаан, ооң ачызында төөгүнүн
тураскаалының дугайында
даргай болгаш хөй угланыыш-
кының медээлерни алыр арга-
рустунган. Археологияга ындыг
шынчылдыг шинчилелди дашты-
га безин мынчага чедир кылып
эрбээн. Ол дээрге эртемниң
айыралынга чаа базым деп,
темденнер санап турар.

Сergeй Шойгуңуң эгелекчи
рууңуң болгаш сонуургалының
ызында «Пор-Бажың» телеви-
зиге үндөзүлөп, коммерцияга
ааырылгас «Пор-Бажың»
лтура фондузу тургустун-
н, ол Тываның девисээринге
үгүтүн болгаш культураның
раскаалдарын камгалап арт-

Тыларыңга көсүк ролду ойнаан. Чижээ, Шойгунун фондузу Тывада эң улуг деп санаткан, эрткен векте үрөгдеттинген Үстүү-Хүрээни катап тургузарыңга кол деткичи болган. Чадаана хоорайга төрүттүнгөн Сергей Шойгу ол хүрээни катап тургузарыңга боду киржиپ турган.

Ол бүгүдөн аңгыда, «Пор-Бажың» фондузу Сергей Шойгу-биле кады Тываның төөгү-культура салгалын өөрениринче угланган дыка хөй чырыдышкын төлөвилелдерин күүсеткен. Чижээ, Чөөн чүктүң эртем шинчилекчизи Севьян Вайнштейннің «Тывызыксыг Тыва» деп номун үндүреринге деткички болган. Ол ном Тываның сураглыг шинчилекчизиниң үжөн ажыг чылдың дургузунда этнография болгаш археология экспедицияларына киржип чорааш бижээн демдеглелдеринге үндөйлөттүгүн. Ында Тываның кайтап таттынмас окур-хевирин, ооң кайгамчык төөгүзүн болгаш тывызыксыг культуразын көргүскөн.

Сергей Кужугетовичинң кир-
жилгези-биле «Урянхай. Тыва-
дептер» деп чеди томнуг улуг
чымчээлдиг ажил чырыкче үнгөн.
Ол чыындыда тыва чоннуг бистиң
эрага чедир II муң чылдан XIX
чүс чылдың төнчүзүнге чедир
төөгүзүн хаара туткан. Дыка-
хөй шинчилелдер аылдары
Россияның улуг-улуг библиоте-
каларында болгаш музейлеринде
ийи-чангыс саньыг артан.

2010 чылда «Пор-Бажың» фондузу болгаш Сергей Шойгу тыва чоннун төөгүзүңге тураскааткан «Ак-кара Тыва, Тенмээн төөгү...» деп фотоальбомну үндүрген. Ында XIX-XX чүс чылдарның төнчүзүнде республиканың сайзыралын аасжотодарканы көргүскен фото-чуруктарны дес-дараалай чыгган. Чуруктарны чыыр, тайылбырлар тургузар, а ол ышкаш үндүрүлгени чараштап каастаар аылды «Пор-Бажың шивээзи» фондуңуң ажилдакчылары кылганнар.

Сергей Шойгунун элекчи саналын езугаар «Тываның кайгамчык кижилери» деп номнун бөлүктери үнүп эгелээн, ол Тываның төөгү талазы-биле ат-сураглыг кижилерин номчукчуларга таныштырар, оларның аттарын болгаш овурун-хевирлерин келир салгалга артырар сорулганы салган. Ол

кижилерниң амыдырал-чурт-
талгазын болгаш салым-чолун
дамчыштыр Тываның төөгүзүн
болгаш культуразының чырыт-
кылыг арыннарын көргүскен.
Орус географтың ниитилелдин
грант дөткимчезиниң ачызында
«Тываның кайгамчык кижилери»
бөлүктүн үш тому: «Максим Мун-
зук», «Владимир Оскал-оол»,
«Иннокентий Сафьянов» чырык-
че үнгөн.

1941-1945 чылдардагы Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 70 чылының бүдүү-зүнде камгалал сайыдының чаа ажылы — «Тыва — фронту-га» деп альбому парлаттынган, ында бир дугаарында чырыкче үнген, Россияның социал-поли-тиктиг төөгүзүңү архивин-ден болгаш РФ-тиң Камгалал яамызының Төп архивинден чыг-дыңан кайгамчык документилер кирген. Немец фашизмни Совет Эвилелиниң тиилээринге Тыва Арат Республиканың кииргени улуг салышкынынга ном турас-кааттыгган. Чурттакчы чону 100 муң четпес болгаш материал-техниктиг баазазы кошкак чурттуң киирген салышкынын хуулап санаарга, Совет Эвилелиниң өске эвилелчилериниң салышкынын-дан аажок улуг болуп турар. Ол альбом-номну бир дугаарында республиканың хоочуннары ал-ганнар.

Амгы үеңиң кижилеринге өгбелерниң дугайында билиглер эрежок чугула, оларның амыдыралының чогумчалыг дуржулгазын нептередиринге, Россияның чоннарының төөгү-культура чаңчылдарын камгалап арттырынга идиг болур.

Ол ышкак Тываның дугайында С. Шойгунуң киришкени база бир ном үнген. Ында аңгы-аңгы үелерде — Чингис-Хаан үезинден XX чүс чылдың эгезинге чедир Тываның үезин көргүскен төөгү, чурт-шинчилел, этнографтыг картазы бар. Автор ону «Урянхай-Танну Тыва. Историческая картография» деп адаан. Ону амдыызында кара чаңгыс хуу кылдыр парлаан.

Сергей Шойгуның Орус географтыг ниитилелдин удуртукчузу албан-дужаалга эгелеп кааны ийиги улуг эртем төлөвилели — «Кызыл — Курагино» археологтук экспедиция болур, оон сорулгазы — Тывадан Транс-Сибке чедир туттунар демир-орук шүгүмүнүн эртер черинде

төөгүнүң тураскаалдарын шинчилээр. Келир үениң оруу амгы үеде бүгү делегейде алдаржаан Аржаан-I болгаш Аржаан-II баязыктарның чоогу-биле эртер, ооң ачызында Чер кырында эң бурунгу депшилгениң херечилери — скифтерниң Тываның девискээринден тывылганы. Ынчангаш демир-орук тудар кылдыр тускайлаан 400 километр черни ылаптап өөренир саналды географтыг ниитилел үндүрүп турар. Ол төлөвилел Тываны болгаш Россияны хаара тудуп турар улуг девискээрге күүсеттиниپ турар. Ону боттандыраарыңа эртем, саңхөө, организастыг курлавырлар көрдүнгөн.

Сергей Шойгунун бодунун са-
нап турары-биле алырга, «Кы-
зыл-Курагино» дээрге анаа экс-
педиция звес, ажыл-чорудулганың
ниитилелге эң чугула элээн каш
угланышкынын каттыштырып
турар комплекстиг программа
болур. Ында демир-орук тудуу,
камгалал археологиязы, амгы
үениң аныяктарының патриотчу

кижизидилгезинче болгаш бодунуң
чуртунуң төөгүзүнче кичээнгейни
үгландыраы кирип турар.

Уйгур шивезинде дег, мында база дузалал сорулгаларны шиитпирлеп турар. Чижэз, археологтук ажылдар-биле чергелештир Тыва черде шыгжаттынган палеогеографтыг болгаш палеозоологтук чүүлдерни өөренип турар. Ол агаар-бойдустуң аажок өскерилген үезинде регионун турум хөгжүлдизиниң стратегиязын ажайдап кылырынга дузалап болур.

Оон аңгыда «Кызыл — Курагино» экспедиция Сергей Теплоухов, Михаил Грязнов, чуртта эң улуг Саян-Тыва экспедицияны баштап чораан Александр Грач, этнограф болгаш археолог Севяян Вайнштейн дээн ышкаш сураглыг археологтарны сактыр, а ол ышкаш Тыва черде Хааннар шынаазында скифтерниң атураглыг алдыны дээн ышкаш улуг чедишкиннерни база катап үнелээр арга болур.

ТР-нің парлалға албаны.

РФ-тиң камгалал сайыды

Ада-чурттуң Улуг дайынына совет улустуң Тиилелгезиниң 70 чыл болган оюнуң улуг парадын Москвадан дорту-биле көргүзүп турда, бистиң чаңгыс чер-чурттууус, Россия Федерациязының камгалал сайыды, Россияның Маадыры, армия генералы Сергей Күжүгетович Шойгу байырлыг парадтың кол командылаакчызы Россия Федерациязының кургаг чер шериглериниң кол командылаакчызы, генерал-полковник Олег Салюковтан хүлээп алгаш, машиназының кырындан чыскаалган аңгы-аңгы кезектериниң шериглеринге, курсантыларына байырын чедиргеш, Россия Федерациязының Президентизи, Россияның чепсектиг күштериниң дээди командылаакчызы В.В.Путинге чеде бергеш, шериг езу-биле парадтың киржикчилери беленин илеткээнин көргөш, Россияның хөй националдыг чонунуң хей-аьды улам көдүрүлгөн.

Мээң сагыш-сеткилим өскөлөр-биле бир дөмей дойлу, чаңгыс чер-чурттуууска чоргаарланып, тыва араттың оглу Москваның Кызыл Шөлүңгө моон мурнунда кажан-даа туруп көрбээн улуг хемчээлдиг 16,5 муң киржикчилиг парадын командылаар деп бодап уйгу-дүжүмгө-даа кирбейн чораан, тоол ышкаш болду. А херек кырында ыңдыг болганынга чүгле бистер, тывалар, Россия Федерациязының бүгү чурттакчылары, ол коргунчу дайынның тиилекчилери, амгы үеде хоочун дайынчылар, делегейниң бурунгаар депшилгелиг чону ол бүгүнү магадап, чоргаарланып көргөн.

Парадтың киржикчилериниң аразына Кыдаттың, Индияның, Азербайджанның, Арменияның, Казахстанның, Киргизияның, Таджикистанның, Моолдун, Сербияның, Белоруссияның шилиттинген шериглери киржип, Кызыл Шөлгө марштап эрткен. Ол бүгү болуушкуннар чүгле Россияның звес, а харын бүгү делегейниң чонунуң алдарлыг төөгүзүңгө кезээ меңгедетанмалаттынып артып каар.

Ол ышкаш кижиниң эмер чажындан тура, кызыл-даван маңап өскөн чери угаан-бодалга уттундурбас, хайыралыг турскаал болуп, бүгү назынында сеткил-чүрээңге эргим, энерелдиг болуп артып калыр. Даа кожууннуң тургустунганындан бээр 250 чыл болур оюн бо чылын демдеглээр черивис — Чадаанага 1955 чылдың майның 21-де хып дээн аныяк интернационалчы өг-бүлөгө Шойгуларның оглу төрүттүнгөн. Ада-иези оглун Сергей деп адап алганнар.

Күжүгет Серзеевич Шойгу ынчан Чөөн-Хемчик кожууннуң «Чаа орук» солунуң редакторунга ажилдап турган. Өөнүң ишти Александра Яковлевна Кудрявцева Харьков хоорайның көдээ ажил-агый институтун дооскаш, хуваалда езугаар Чөөн-Хемчик кожууннуң улуг зоотехнигинге ажилдап турган. Аныяктарның бичии оглу доругуп, бут кырынга туруп, кылаштаар дей берген үезинде ооң ачазын республиканың эң улуг солуну — «Шынның» редакторунга томуйлаан. Ынчангаш аныяк өг-бүлө Кызылче көжер ужурга таварышкан.

Күжүгет Серзеевич Шойгу «Шын» солунуң редакторунга 1956 чылдан 1960 чылга чедир ажилдаан. 1961 чылдан 1972 чылга чедир СЭКП Тыва обкомунуң секретарына, 1972 чылдан 1984 чылга чедир Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң Даргазының оралакчызынга ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгөн. Александра Яковлевна Шойгу республиканың Көдээ ажил-агый яамызынга килдис эргелекчилеп, сөөлүндө яамының кол экономизинге ажилдап тургаш, пенсиялаан. Шойгулар бир оолду, ийи кысты кижизинде өстүргөш, амыдыралдың ак орунче углап-баштап кааннар.

Күжүгет Серзеевич Шойгу пенсияже үнгөш, хостуг үезинде «Шын» солунуң редакциязынга кээп, бистиң ажылывысты база дыка сонургаар киж. Мен ол солунуң кол редакторунга ажилдап турумда мээң ажылымга демек болзун дээш, дыка хөй ажыктыг чүүлдерни айтып берип, сүмелеп, углап-баштап чораанынга сеткилимниң ханызындан өөрүп чордум. Күжүгет Серзеевич-биле чоок таныш болгаш оглунуң дугайында сонургаар, айтырар киж. Мен. Ооң аажы-чаңында, сөс-домаанда оглун мактап, көөргөттинип чораанын черле дыңнаваан, көрбээн мен. Тыва чоннуң эрте-бурунгундан езу-чаңчылардында чоок кижизин хөлүн эрттир мактап чорбас деп бижиттинмээн дүрүмү ол-дур ийин.

Сергей бичиизинден тура эрес-шооа, дестүмнес аажы-чаңыг болган. Улуг улус бичии Сержаны көргөш: «Отка, пашка дүшпөс болза, оол уругнуң мындыг орлан-шооа болганы дээр болгай аан» — деп магадап чугаалажыр турган. А бир чамдыктары: «Оо-оо, Шойгу дарганың бо Сержа дээр оглу алызы баргаш, кандыг-ла ажилгыр киж. Болур болду. Кижиде бүдүш-ле бар бол-базыкпе» — деп олурганнар база бар. Өгбелеривис хөлүн кайын чазар ийик. Сергей кандыг-даа чаа чүүлдерге сонургаачал, эрес аажы-чаңыг болгаш кижиниң төрүттүнгөш, эртер бүгү ээр-дагыр чадаларына торулбайн, амыдыралдың, эрге-дужаалдың улуг шыпшыныче чоорту теп үнүп келген.

Эрткен вектиң 1965 чылдан эгелээш, Улуг-Хем, Чаа-Хөл девискээринге колдуунда Ленинградтың эртемденнеринден тургустунган ол үеде Совет Эвилелинге эң улуг Саян-Тываның археология экспедициязы (СТЭАН) ажилдап эгелээн. Ол экспедицияның ажиттынганындан бээр 50 чыл болур юбилейин бо чылын демдеглээр.

Ол үеде Саян-Тываның археология экспедициязының кол-ла сорулгазы — делегейде эң улуг Саян-Шушенск ГЭС-тиң тудуунуң телевилелиниң херек кырында боттанып эгелээни-биле холбашкан турган.

ГЭС-тиң 10 агрегаттарын шуптузун тудуп дооскаш, ону ажилдадыр үе келирге, аңаа мөөңнелген суг Тываның Чаа-

Сергей Күжүгетович Шойгу Москваның Кызыл Шөлүңгө парадтың киржикчилеринге байыр чедирип тура

Хөл, Үрбүн, Кара-Тал, Эйлиг-Хем, Шагаан-Арыг хоорайны, Көк-Чырааны, Алды-Шынааны долу ала бээрин эртемденнер баш бурунгаар-ла санап тодаратканнар. Ооң-биле кады ол черлерниң девискээринге төөгүнүң турскаалдыг черлери, скиф, уйгур үелерде-ле кылдынган 5 муң базырыктар, даш векте чурттап чораан өгбелеривистиң турскаалдыг черлери шупту далай адаанче кирериниң айыылы тургустунуп келген.

Чүгле Тываның звес, а харын Төп Азияның, тюрк дылдыг улустарның, сарыг-шажыныг чоннарының кайгамчыктыг турскаалдары, культуразы, Сүме дааның ужунда хая иштинче оя шаап тургаш, кылып кааны янзы-бүрү өңүг бурганы, Чайлаг-Алаакта эрте-бурунгу уйгурларның хоорайлары, шивээлери дээш, оон-даа өске чүнү чок дээр.

Экспедицияның ажылынга школачыларны хаара тудар эгелээшкени археологтарның даргазы, төөгү эртемнериниң талазы-биле кандидат эрге-чадалыг эртемден Александр Данилович Грач салган.

Саян-Тываның археология экспедициязынга Ак-Туругдан, Чаа-Хөлден, Шагаан-Арыгдан болгаш Кызылдан дыка хөй үе-чергевис оолдар-биле кады чайгы дыштанылгаларывыста ажилдап турдуvus.

Кызылдан келген оолдар, көдээ черлерде чурттап чоруур биске бодаарга черле бир ылгалдыг болур чүве. Чүге дээр оларның хөй кези — бистиң республиканың удуртукчулары, даргаларның ажы-төлү. Оларның аразындан өскөлөрдөн онзаланып ылгалырлар база бар. Ол дээр бирги отрядтың оглу Сергей Даржаа, Иргит Үнгүлчөкович Самбуунуң удуртканы 5-ки отрядтың оглу Сергей Шойгу дээш, оон-даа өске оолдарны ам, оон бээр 50 чылдар эрткенде, сактып ор мен.

Эң ылаңгыяда Сергей Шойгу өске оолдардан узун, бедик болгаш улустуң караанга бо-ла илдиге бээр киж. Ол волейболга, футбол ойнаарына өске оолдардан бир баш улуг турганы черле шын боор. Ол үеде лагерьге

ажылдап турган оолдарның кылыр ажылы элээн берге турган. Бичии оолдар чүнү тоор боор. Шылаар-могаар дээр звес, Сергей Шойгу сугларның чайын кончуг изигде эът-кежи кылаң кара кылдыр хөмеленип калган, аар даштар көдүрүп алгаш, басып турар эрлер-ле болгай.

Чайның кончуг изинде улуг даштардан овааландыр чыып каан улуг базырыктарны аштап-арыглап алыры — берге-ле ажыл. Ол улуг даштарны базырыктың дөжээнден 100-200 метр ырак черге дажыыр ажилга Сергей Шойгу өске эштеринге бодаарга мөге-шыырак, узун, тывынгыр болгаш олардан ылгалып турган. А чайның кончуг изинде ол даштарның чалымналып турарын, аарын чугаалааш-даа канчаар. Ол ынчап турунда даштар, хорумнар аразына курт-кымыскай, өрге-күске дээш, чүнү чок дээр. А бир звес оолдар узун курт көрүп каар болза, дораан-на алгырыпкаш, тара маңажы бээр турган. А Сергей Шойгу чыландан шуут кортпас, бичии хараган туткаш, узун курттуг өскээр хай деп кааптар турган.

Ынчангаш сөөлүндө барып, чүгле Россияда звес, а харын бүгү делегейде ат-алдары алдаржаан Сергей Күжүгетович Шойгунуң аажы-чаңы ынчан-на, Саян-Тываның археология экспедициязынга, бичии чажында 11 харлыг турда-ла төрзөн чериниң агаар-бойдузунга мөзү-шынары, тура-соруу сомалаттынып эгелээн деп бодаар мен.

Оолдарның ажилдан хостуг үезинде аңаа ажилдап турган археолог эртемденнер археологияга хамаарышкан лекцияларны, үндезин барымдаалыг солун чугааларны чүгле экспедицияга ажилдап турган улуска звес, а харын дыштаныр хүннерде чоокку чыдар суурлары Эйлиг-Хемге, Көк-Чыраага, Чаа-Хөлге, Үрбүңгө, Кара-Талга дээш, өске-даа черлерге хөйү-биле номчуп турганнар. Ол лекцияларны дыңнаар дээн күзөлдиг аныяктар, улуг улус клубтар долдур чыгып турган. Ам бодап чоруурумга, чүгле совет археологияның өгбелери звес, а ады, ат-алдары бүгү делегейде билдингир апарган эртемденнер С.И.Вайнштейн,

Деревянко, А.Д.Грач, М.А.Дзев, С.Н.Астахов, Н.Дементьев, Д.Г.Савинов, Мандельштам, И.У.Самбуу дээш, өске-даа эртемденнер лекция-беседала кылып берип турган.

Тываның төөгүзүңгө, археологияга сонургалывысты ынчан ол улуг эртемденнерниң лекцияларын, биске чагылар кичээңгейге ап эгелээн бис. үеден-не эгелээш кайы базы кайы векке хамааржып турганын, археология, антропология эртемденнериниң терминне биле хала чокка чугаалаж оларны ыяк билер апарган бис.

Сергей Шойгу VIII век уйгур шивээзи Пор-Бажың ду йында эртемденнерниң чугаа ынчан-на экспедицияга ажилдап тургаш, дыңнаан. Шивээң төөгүзү-биле ханы таныжып, сонургалын ынчан-на хаа туда бергени чугаажок. Сөөлүң барып, Сергей Күжүгетович бо Пор-Бажыңга археологтуг экспедицияны ажыдып, ынаар Россия Федерациязының Президентизи В.В.Путинниң, ыраккы Монаконояны тажы Альберттиң сонургалын безин хаара туткан солун-сеткүүлдерден, телевидниен көргөн бис.

Орус географтыг ниитилелдин удуртукчузу болгаш Сергей Күжүгетович Шойгу «Кызыл — Курагино» деп археология экспедициязының ажылыг бедик деңгелде организастат ону акшаландырып турар. Ол экспедицияның ажылынга чүгүп Тываның, Россияның звес, а харын делегейниң аңгы-аңгы булуңнарындан келген археологтар, тускай эртемниглер, студентилер Ээрбек хемниң эриинде лагериниң чайгы ажыдышканын удавас эрттирерлер. Ол экспедицияның кежигүннери Кызыл биле Курагино аразына ажиттынар демир-орук орууну турскаалдыг черлерин, археологтуг казымалдардан шинчилеп ажилдаандан бээр ам 5-ки сезону эгелээр.

Сергей Күжүгетович төрзөн Тываның сайзыралы дээш бүгү талазы-биле улуг деткимчени чонунга чедирип турар. Ооң тодаргай чижектеринге дараазында чүүлдерни кирип болур:

ТЫВА ЧОННУҢ ЧОРГААРАЛЫ

С.К.Шойгунуң 60 харлаанынга

Эрткен чылын Президентиниң кызылда кадет училищезин кыткан. Ол дээрже Россия Федерациязының иштинде 6-гы дээш өөредилге чери. А чоокта шериг өөредилге черинде өөренир күзелдиг оолдар, тураларның хөйүн барымдаа-лаш, ону 300 сургуул өөренир калбартыр дугайында туржугу С.К.Шойгу үезинде туржугу, тудугну дарый уламчы-ларын чедип алган.

Республиканың чаа ше-комиссариатының онзагай өөредилдиг бажынының ту-тускай мотоадыгжы бри-гааның болгаш демир-орук тальонунуң шериг хоорайының дуун бо хүннерде шалыпкы-биле чорудуп, амгы үеде ол объектилеринде тус черниң аттакчылары-биле кады 362 ки ажилдап турар. Оларның тисаны чоокку үеде 1000 киж-и көвүдээр. Ол бүгү ажилдар-ла Сергей Күжүгетовичиниң айтышкыны-биле чорут-уп турар. Ол дээрже бистиң чыс чер-чурттуу-вустун төрзөн-назы Россияның өске регион-у-биле деңнежи, улам сай-азын, чоннуң амыдырал-тапгазы улам экижизин дээш, ып чорудуп турарын бистер, алар, кончуг эки медресе, ил турар бис. Ол дээш чаңгыс-чурттуу-вуска улуу-биле иде-анаа бузуреп, чоргаарланып-чоруу-вус ол.

Сөөлгү чылдарда тыва оол-шеригже күзелдиг-биле ул турар апарган. Мында дагааннар-ла хөй. Ооң мур-да чылдарда шеригже кый-ткан оолдар 2 чыл шериг анын эртип турган болза, ам чүгле 12 ай болгаш-ла иткан халажып кээр апар-ылдыг болганда оолдарның итте хостуг үези кончуг эвээ-к. Чамдык шериг кезектеринге тан анык оолдар чаңгыс-ла дың дургузунда бодунга херек тежилдерге база өөренип ап-таптар апарган. Бир чамдык-ы улаштыр керээ чарып ал-шериг херезнге дугуржуга-п алгаш, ажил-амыдыралын ит херезнге бараалгадыр.

Тывадан шеригже чорут-оолдар чаңгыс чер-чурттуу, сияның камгалал сайыды, сияның Маадыры, армия-ралы Сергей Күжүгетович-гунуң ат-алдарына чоргаар-ып, ооң шеригде кылып чо-п турар берге ажил-ижинге, ии-даа болза, дуза болзун-ш, шериг эрттирип барган ке-ринге чаңгыс чер-чурттуунуң-лдарын улам көдүрер дээш-тарын төлөпиг дайынчы-кылдыр ап чоруп турары-аза бир эки чижек. Шериг-мооң мурнунда чылдарда-ан «кырган солдаттарның»-тарының чогаадып алганы-үмнери» чидип бар чыдары-өөрүнчү. А тыва оолдарга-ол «дүрүмнери» ажыглаа-ырыңай болдунмас апарган. ынчап барганын номчукчу-чедир бодап аар боор.

О чылды Россия Федерация-та Литература чылы кылдыр,-стиң республикада ооң-биле-ы Улустуң езу-чаңчылдар-ы кылдыр чарлаанын эки-р бис. Ынчангаш аңаа ха-ыштыр Сергей Күжүгетович

Шойгунуң тургусканы «Урянхай-тыва дептер» деп 7 томнуг кай-гамчык солун антологиязынга, каксы-даа болза, доктаап көрей.

Антология — деп сөстү грек-дылдан тывазынче чижеглеп-очулдурарга янзы-бүрү, өң-баа-зын чечектер, чүүлдер деп утка-кирген. А бистиң Тывага ха-маарыштыр алып болза, бу-рунгу урянхай-тыва дугайында-делегейниң янзы-бүрү нациялыг-эртемденнериниң, эрте-бурун-гудан бээр шинчилекчилериниң, төөгүчүлериң, археологтарның, чогаалчыларның бурун шагдан-бээр Урянхай-тываларының ду-гайында даш вектен тура чурттап-келгениниң шинчилел ажилдары, бижээн чүүлдери, даш-халларда-чураан чуруктары, хову-шынаала-рында чаптылган бажырыктары, көжээ-тураскаалдары, ол чоннуң-канчаар амыдырап, кандыг дылга-чугаалажып чораанының дуга-йында шинчилелдерин чаңгыс «Урянхай — тыва дептер» деп-антологияда чыып кааны-дыр. Кайы хире улуг күш, угаан-бо-дал, чогаадыкчы чорук үнгенин-номчукчу боду чедир бодап олур-боор.

Сергей Күжүгетович Шойгунуң-төрзөн чериниң дугайында бүгү-делегейде бар литературазын, эртем ажилдарын, шинчилел-дерин чаңгыс черге чыгаш, 7-томнуг ном кылдыр парлап кааны-Россияда-даа, делегейде-даа эң-не бир дугаар шенелде болган. Антологияның тургузукчузунга ол-бүгү ажилдарны бедик деңгелге-кылырынга ооң чаш чылдарында-Саян-Тываның археология экс-педициязынга ажилдааны, эргим-ачазы, Тываның бурун төөгүзүн-эки билир Күжүгет Серзеевич-Шойгунуң, өске-даа эш-өөрүнүң-өмөк-дузаны улуг идигни берген.

«Урянхай-тыва дептер» деп-антологияда кирген шинчилел-ажылдары, чогаалдары, езу-чаңчылдары Тыва дугайында эр-тем-шинчилел ажилдары кылып-чоруурларга, студент, школачы-оолдар, кыстарга, бөдүүн чонга-төрзөн Тываның дугайында эрте-бурунгу-дан бээр кылдыгын ховар дээн, чурттуң улуг библио-текаларында безин чок, шинчи-лел ажилдарының дугайында хөй-солун чүүлдерни билип алырын-га улуг идиглиг болуру чугаа-жок. Ол ышкы совет улустуң-Ада-чурттуң Улуг дайынынга-Тиилелгезиниң 70 чыл оюнун

Кызыл Шөл. 2015 чылдың Майның 9. Россия Федерациязының кам-галал сайыды, Россияның Маадыры, армия генералы С.К.Шойгунуң Россия Федерациязының Президентизи, Россия Федерациязының чепсектиг күштериниң кол командылакчызы В.В.Путинге Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгезиниң 70 чыл оюнга тураскааткан парадтың киржикчилериниң беленин рапорттап турары.

бүдүүзүнде Сергей Күжүгетович-Шойгунуң тыва чонга база бир-улуг белээ — «Тува — фронту»-деп ному болган.

Бир-ле катап Москвага чо-румда Ленинград чурттуг таныыр-журналист эжим менден мындыг-айтырыгны салган:

«— Сен Россияның Маадыры, Россия Федерациязының кам-галал сайыды Сергей Шойгунуң-чаңгыс чер-чурттуу-ла болгай-сен. Ол киж-и болуп хевирлетти-нип, өзүп-доругуп келген үезинде-кандыг хемниң суун ижи, ажин-чемин чип өскөн кижил, как-сы-даа болза, чугаалап берип-көрем» — деп бо-ла.

Айтырыгның ынчаар сал-дынганга дораан харыы бээр-харык кайда боор. Элзэн үр бода-ныр ужурга таварыштым. Чурттуң-кайы-бир өске булуңунда орус-нациялыг ол журналистиң меңээ-салган айтырыы кончуг ханы-ут-калыг, ол чүгле Сергей Шойгу-га-дорт хамааржыр эвес, а бүгү тыва-чонга дорт хамаарылгалыг деп-бодаар мен.

Кызылда «Азия төвү» турас-каалдың чаа хевирин көөргө-тураскаалдың таваанда «Азия-төвү» деп тыва, орус, англи-дыл-дарда хүлерниң бодунда шуткуп-каан. Оон өрү көөргө — арзылаң-дүрзүлүг 3 хуулгаазын амытан-нар бөмбүрзекти чүктеп алган. А бөмбүрзектиң кырындан янзы-бүрү тоолчургу аңнар-меңнер-чураан шиш шыпшык дээрже, октаргайже согуналап үнө бер-

ген. Шыпшыктың сүүр бажында-10 адыр мыйыстыг алдын сыын-оран-делегейни чоргаар харап-турар.

«Азия төвү» тураскаалдың-тавааның ийи талазын 2 улу ба-рыын болгаш чөөн талазындан-камгалап, сарыг-шажын кален-дарында чыл санаашкынынга-кирген инек, пар, мечи, тоолай-дээш, өске-даа 12 чылдарның-амытаннары ону долгандыр-бүззөлеп алгаш, камгалап-када-галап турар.

«Хаан аңнаашкыны» деп-скульптураны топтап көрүп-турарга, бистиң бурун шагда-өгбелеривис катап база «дирлип»-келгеш, аравыста бистиң-биле-кады турар ышкыш кылдыр са-гындырар. Аңнаашкында чоруп-турар кадын биле хаанны топтап-көрүп турарга, шагда «Аржаан-2»-базырындан археологтарның-тыпканы скиф үезиниң эдилел-дери, дериг-херекселдеринге-даа-дөмөйлежи бээр.

Хаан биле кадын чүгүрүк-аъттарның сыр кара маңы-биле-бир-ле аңы ызырты сүрүп, хал-дып чоруурлар. Мурнунда халдып-орар кадын ча-согунун хере тыр-тып алган, а хаан холунда аңчы-эзирин ужудуп үндүрүптеринге-белен. Азыг-дизи шаарарган-аңчы ыттар аңарга чедер дей-берген. Бо бүгүнү көргөш, киж-и бистиң бурунгулары-выс кончуг-күштүг, аваангыр-кашпагай, чы-рык угаанныг, кайгамчык уран-чүлдүң катап-таттынмас ову-

хевирлерин чогаадып, ону херек-кырында амыдыралга боттан-дырып турган ус-дарганнар-даа-сагышка кирер.

Скиф культуразының дөзү, эгези бистиң Улуг-Хемивистиң-эриктинден эгелээш, өске чурт-тарже, диптерже неперзэнин бо-скульптуралар база бир бадыт-кал болуп турар эвес деп бе?

Чер бөмбүрзээнде диптерниң-эң улуунуң бирээзи — Азия-диптиң географтыг төвү Тыва-да, ооң найысылалы Кызылда-турары дээрже-ле база бир улуг-хуулгаазын, тывызкыс тоол-ышкыжыл.

Шак мындыг кайгамчык төө-гүлүг черге бөмбүрзектиң кайы-даа булуңундан аян-чорукчулар, аалчылар, төөгүчүлөр, археолог-тар кээп, магадап көрүп, шин-чилел ажилдарын чорудуп-турарлар. Ол, шынап-ла, бистиң-ук-төөгүвүстү, ову-хевиривисти, өгбелеривистиң эрес-маадырлыг-чоруун боттары-выска болгаш-эрте-бурунгу төрзөн чурту-вусту-сонуургап келгеннерге сагын-дырып турар им демдектеривис-ышкыжыл.

Шак ындыг им-демдектери-вистиң бирээзи бистиң үениң-маадыры, Сергей Күжүгетович-Шойгу эвес деп бе? Ынчангаш-аңаа чоргаарланмай, кымга-чоргаарланыр бис!

Делегей бөмбүрзээнде ты-валар деп бот-тускайлаң нация-чоннуң төлээлери делегейниң-чоннарының аразында бодунуң-төлөпиг туружун ээлеп, киж-и төрөлгетениниң депшилгезин-ге онзагай үлүг-хуузу кирип-чоруурун үстүнде бижэни-вис-национал маадыры-выс Сергей-Күжүгетович Шойгунуң чырык-чер-көрүп, 60 чылдарда чурттап-эртип-келген оруундан көрдүвүс.

Бөгүн бистиң урянхай-ты-ва чонувустуң чоргаарланып, өскелерге чугаалапкы-дег-чүүлдери ажил-иштиң, уран-чүлдүң, спорттуң кандыг-даа-адырларында эвээш эвес. Тываларның даартагы кол-кол-сорулгалары — күш-ажылга-чүткүлдү, эп-найыралчы аажы-чаңны, национал бот-тускай езу-чаңчылдары-высты, чаагай мезү-бүдүжүвүстү, кандыг-даа берге-шылгалдаларга торулбазының-арга-хоргаларын өзүп олурар-салгалдары-выска дамчыдып-берип чоруур үлөгери-вистиң би-рээзинге тыва чоннуң төлөпиг-оолдарының бирээзи Сергей-Күжүгетович Шойгу хамааржыр.

Тыва чоннуң эрте-бурунгу-өгбелери-урянхайларның езу-чаңчылдарында эрес-кежээ, орлан-шогаа оолдарын хө-лүн эрттир дээрже үндүр мак-тап чорбас, тыртым езу-чаң-чылдарлыг чораан. Ынчангаш-үстүнде бижи-п турары-выс Россия-Федерациязының, тыва чоннуң-национал маадыры, чоргааралы-выс Сергей Күжүгетович Шойгу-га-төрзөн чурту дээш кылып чоруур-ажыл-ижи ам-даа чогуңгур-болу-рун, өг-бүлезинге аас-кежикти, ка-дыкшылды, хей-аады улам ки-сип, бедик чоруурун тыва чоннуң-мурнундан күзеп каалыңар.

Владимир ЧАДАМБА,
Тыва Республиканың ал-дарлыг ажилдакчызы.

Чуруктарны интернеттен,
авторнуң хуу архивинден ал-

Саян-Тываның археология экспедициязының машиналары, вертоледу Чаа-Хөлдүн-Хемчик аксындан үнүп ораны.

«XX ЧҮС ЧЫЛДЫҢ ОНЗАГАЙ ЫРЛАРЫ»

Май 15-те Тываның Композиторларының чогадыкчы эвилелиниң кежигүннери ооң даргазы, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы Кара-Кат Ооржактың удуртулгазы-биле Кызыл кожуунуң Кур-Чер суурга аалдап чедип чорааннар. «XX чүс чылдың онзагай ырлары» төлевилелдин автору, Юрий Сундуй аттыг Кур-Чер көдээ Культура бажынының директору Салбакай Бады-Хоонун организастааны ыры кезээзинге композиторлар идепкейли-биле киришкен.

Кур-Чер көдээ Культура бажынының директору С.Н.Бады-Хоо аалчыларын уткуп турары.

«XX чүс чылдың онзагай ырлары» төлевилел эзуугаар ыры кезээлери ам үш аар эртип турары бо. Эң баштайгы ыры байырлал Чаа-Хөл кожуунга 2012 чылда келген. Ооң киржикчилери дүнекиниң 12 кта чанарда, кудумчуда четтинчиккен чыгып тарап турганын сактып ор мен. Чоонда ийи дугаары Кызыл кожуунуң суурга болуп эрткен. Мөөрейни организастаар талазы-биле арга-дуржулгазы Салбакай Николаевна Бады-Хоонун төлевилели көрүкчүлөргө улуг сонуну чаалап алган. Тыва ыры-хөгжүмүнүн үнү — XX чүс чылда бижиттинген чараш кайгамчык чараш аялгалары-биле, чыш-сеткилге дээштиг бедик утка-шыгыш сестери-биле чоннуң ынакшылын чаалап алган. Ол үеде Тываның сураглыг композиторлары Алексей Степанович Чыргал-оол, Ростислав Докучаев Кенденбиль бедик көдүрлүүшкүнүгү аалдап, хөй-хөй ырларны, аялгаларны ааткан болгаш хөгжүмгө салым-чаян чон-он салгакчыларын кижизидип эрткен. Ол үениң ырлары амдыгаа дээр чоннуң ынак ырлары болуп арттып дээрзин Кур-Чер суурга эрткен ыры ырлары база катап бадыткаан.

Юрий Сундуй аттыг көдээ Культура бажының ажилдакчылары аалчыларын адактарлыг, изиг сүттүг шайлыг, чыгыш-чак сестер-биле уткуп алган. Көдээ илер ажил-агыын доозуп, өшкү-хоюн, эң саап, анай-хураган, бызааларын чаалап каарын манагынып, композиторлар клуб даштынга баянын ойнап, ий-бичиилеп кээп турган чурттакчы-биле кады ырлажып турда, шынап-ла, үкчүлөр чыгып кээр орта, оларны залда композиторларны сценаже чалаан. Ыры кезээзин кур-чержилер алдарлыг чыс чер-чурттуу, композитор Юрий Сундуйнун «Төрзэн черим» деп ырызы-е ажитты. Бо авторнун ырларының аянда бедик патриотчу сагыш-сеткил гени-даа бар, кайгамчык уян сеткил гени-даа бар. Тываның Улустун чогаалы Салим Сүрүн-оолдун сөзүнге бижээ-«Сөңзэ» деп ырызын улуг назылыг илер шупту билер, оларның эң ынак чарының бирээзи болгай. Бөгүн-даа аяктар ол чараш, уян ырыны ырлажып эр. Чижээлээр, Тыва Республиканың алдарлыг артизи Борбак-оол Салчактын

репертуарында ол ыры доктаамал кирип турар, көрүкчүлөр таалап-биле дыңнап, кады ырлажып орарлар.

Композиторларның чогадыкчы эвилелиниң даргазы Кара-Кат Ооржак кады келген эш-өөрүн чыылганнарга таныштырып, аттарын адаарга-ла, көрүкчүлөр диңмиттиг адыш часкаашкыннары-биле уткуп ап, композиторлар Борис Чамбыт, Керттик-оол Данзын, Амыр Хоюган, Мерген-оол Нурсат, Анатолий Ооржак, Томас Монгуш оларны база «Саян» ансамблиниң хоочуну, ыраажы Виктор Мортай-оолду, Кызылдың уран чүүл колледжизинин баян башкызы Василий Донгакты караа-биле көрүп, танып алганнар. Оларның аразында кур-чержилерниң чаңгыс чер-чурттуу херээжен композитор, башкы Галина Давааевна Ховалыг база бар болганы чыылганнарны улам өөрткен. Галина Давааевна кур-чержилерниң, шынап-ла, хөгжүм, ыры талазы-биле улуг деткичизи дизе, хөөредиг болбас. Ол уруглар садтарының чаштарындан эгелээш, школачылар, аныяктар, хоочуннар ортузунга кандыг-даа

хемчеглер организастаарга, ооң хөгжүм каасталгазын, үделгезин кылып чоруур. Ооң өөрникчилери республика чергелиг ыры мөөрейлеринге, фестивальдарга доктаамал кирип турар. Г.Д.Ховалыг боду база ыры мөөрейлеринге чаа ажилдарын доктаамал кириштирип чоруур. Башкының эскертинмес чымыштыг ажилын, ооң чогадыкчы салым-чаянын ол бүгү ажилдары бадыткап турар.

Композитор бүрүзү тус-туста чогадыкчы ажилы-биле таныштырып, сураглыг апарган ырларын көрүкчүлөргө бараалгатканнар. Май 14-те төрттүнген хоочун композитор, ылаңгыя уругларга чараш ырларның автору, композиторларның чырыкче үнген бүгү номнарының нотадын чураан нотограф Мерген-оол Ховалыгович Нурсат амыдыралдан солун, каттырынчыг чугаалары, сактышкыннары-биле чыылганнарны өөрткен. Кур-Чер суурнун композитору Галина Ховалыг дуржулгалыг коллегасы М.Х.Нурсатка төрттүнген хүнү-биле байыр чедирбишаан, суй белекти сөңнэн.

Кызыл кожуунуң культура ажилдакчылары: дески талантылыг Айгуль Оюн, аныяк ыраажы Долаана Намчал-оол олар коллегасы композитор Владимир Серенниң чараш ырларын көрүкчүлөргө бараалгатты. Владимир Бүрбүевич боду кээп шыдавайн барган, чүге дизе ол төрзэн кожууну Өвүрдө бодунун юбилейлиг концертин чарылбазы ыраажызы Кежиктиг Демир-оол-биле кады үндүрүп чоруй барган болду. Долаана Намчал-оол кайыдаа композиторнун ырларын кандыг-даа белеткел чокка удур-ла күүседип шыдаар, эзулуг профессионал ыраажы-дыр дээрзинге ол кезээ база катап бүзүредивис. Айгуль Оюн хөй чылдар дургузунда Кур-Чер суурнун көдээ Культура бажынынга уран чүүл удуртукчузу болуп ажилдаан. Республика чергелиг фестивальдарга Кур-Чер суурнун хөйүнүң ыры, уруглар ансамбли доктаамал шаңналдыг черлерден дүшпейн келгенинде Айгуль Оюннун үлүг-хуузу улуг. К.Натпий-оолдун «Сыын-Чүрээ» деп хөгжүмнүг шиизинде кол рольду Айгуль Оюн ойнаанын утпаан бис. Чараш үнүгү ыраажы, талантылыг ши артизи деп ынчан ону эскерген бис. Ынчан бир айлыг чаш оглун эмирип кааш-ла, сценаже ол үнүп ойнап турган. Ол өлөй оглу ам өөреникчи апарган, адын Начын дээр. Бичии кыс дуңмазы биле Начын авазын эдерип, ол хүн өскөн-төрзэн Кур-Черинде чедип келген болду. Айгуль Оюн балерина-дыр деп база дидими-биле чугаалап болур. Мындыг дески талантылыг культура ажилдакчылары ховар болдур ийин. Бөгүн ол

Композитор Галина Ховалыг.

Кызыл кожуунуң культура эргелелинде методистеп ажилдап турар.

Түннелинде көрүкчүлөр ынак композиторлары-биле кады «Магаданчыг кезээ» деп ырыны ырлажып база катап ужурашкыже дижип байырлашкан.

Кур-Черниң суму баштыңы, Төлээлекчилер хуралының даргазы М.Д.Ондар, Культура бажының директору С.Н.Бады-Хоо олар чараш ырларга чалгынналган көрүкчүлөргө өмүнээзинден аалчыларынга өөрүп четтиргенин илеретпишаан, композиторларга, ыраажы Виктор Мортай-оолга чараш ырлар-биле дыштандырып, сагыш-сеткилин чүглендиргени дээш, журналистер Татьяна Байындыга, Светлана Балчырга ыры-хөгжүмнү суртаалдап, солун-сеткүүл, радиога доктаамал чырыдып чорууру дээш, оларга өөрүп четтиришкенин бижиктерин тыпсып, удаа-дараа аалдап кээп турарынча чалаан.

Шынап-ла, чараш ырлар чаңгыланып турда, кур-чержилер вальстап, кады ырлажып, сеткил ханып, өөрзениниң херечизи болдувус. Ырыга ынактардан кыйгы кээр-ле болза, бистиң композиторлар орук-суурну ырак дээр эвес, халдып чеде бээрлер. Электроннуг хөгжүм «хааннап» турар амгы үеде дириг хөгжүмнү дыңнакавас кижикайда боор, хөгжүм чогаалчызын танып, билип алыкавас, кады ырлакавас кижикаа чок дизе, частырыг болбас боор.

Ырыга ынак болунар, ырлажып чорунар, сеткил-хөөнүңер бедик, ал бодунар база чүлдү-чүрээнер аныяксыг болур.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Татьяна БАЙЫНДЫНЫҢ тырттырган чуруктары.

Бөлүк композиторлар болгаш журналистер.

СООБЩЕНИЕ О РЕЗУЛЬТАТАХ ПРОВЕДЕНИЯ ПУБЛИЧНЫХ СЛУШАНИЙ ПО ВОПРОСУ ИЗМЕНЕНИЯ ВИДА РАЗРЕШЕННОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНОГО УЧАСТКА

с кадастровым номером 17:09:0301013:17

На основании постановления Главы кожууна — председателя Хурала представителей Сут-Хольского кожууна Республики Тыва №23 от 03.04.2015 г. «О проведении публичных слушаний по вопросу изменения вида разрешенного использования (назначения) земельного участка с кадастровым номером 17:09:0301013:17 по адресу: Республика Тыва, р-н Сут-Хольский, с. Бора-Тайга, ул. Найырал, д. 41, квартира 2» 30 апреля 2015 г. в СДК с. Бора-Тайга, расположенном по адресу: Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Бора-Тайга, ул. Найырал, д. 40, проведены публичные слушания по вопросу об изменении вида разрешенного использования (назначения) земельного участка из категории земель населенных пунктов общей площадью 989 м² находящегося по адресу: 668162, Республика Тыва, р-н Сут-Хольский, с. Бора-Тайга, ул. Найырал, д. 41, квартира 2 с кадастровым номером 17:09:0301013:17 с разрешенным использованием (назначением) — «Для ведения личного подсобного хозяйства» на разрешенное использование (назначение) — для размещения объектов торговли.

Постановлением Главы кожууна — председателя Хурала представителей муниципального района «Сут-Хольский кожуун Республики Тыва» №42 от 12.05.2015 г. «Об изменении вида разрешенного использования (назначения) земельного участка с кадастровым номером 17:09:0301013:17 по адресу: Республика Тыва, р-н Сут-Хольский, с. Бора-Тайга, ул. Найырал, д. 41, квартира 2 по результатам публичных слушаний» публичные слушания признаны состоявшимися и проведенными в соответствии со сроками и порядком их проведения, и вид разрешенного использования (назначения) земельного участка с кадастровым номером 17:09:0301013:17 с разрешенным использованием (назначением) — «Для ведения личного подсобного хозяйства» изменен на разрешенное использование (назначение) — для размещения объектов торговли.

Главный специалист по земельным и имущественным отношениям администрации муниципального района Сут-Хольский кожуун Республики Тыва Ч. Монгуш.

СООБЩЕНИЕ О РЕЗУЛЬТАТАХ ПРОВЕДЕНИЯ ПУБЛИЧНЫХ СЛУШАНИЙ ПО ВОПРОСУ ИЗМЕНЕНИЯ ВИДА РАЗРЕШЕННОГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ЗЕМЕЛЬНОГО УЧАСТКА

с кадастровым номером 17:09:0000000:119

На основании постановления Главы кожууна — председателя Хурала представителей Сут-Хольского кожууна Республики Тыва №22 от 03.04.2015 г. «О проведении публичных слушаний по вопросу изменения вида разрешенного использования (назначения) земельного участка с кадастровым номером 17:09:0000000:119 по адресу: Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Интернациональная, д. 13, кв. 1» 30 апреля 2015 г. в СДК с. Суг-Аксы, расположенного по адресу: Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Алдан-Маадырская, д. 34 проведены публичные слушания по вопросу изменения вида разрешенного использования (назначения) земельного участка из категории земель населенных пунктов общей площадью 600±9м², находящегося по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Интернациональная, д. 13, кв. 1 с кадастровым номером 17:09:0000000:119 с разрешенным использованием (назначением) — «приусадебный участок» на разрешенное использование (назначение) — «для размещения объектов торговли».

Постановлением Главы кожууна — председателя Хурала представителей муниципального района «Сут-Хольский кожуун Республики Тыва» №41 от 12.05.2015 г. «Об изменении вида разрешенного использования (назначения) земельного участка с кадастровым номером 17:09:0000000:119 по адресу: Республика Тыва, Сут-Хольский район, с. Суг-Аксы, ул. Интернациональная, д. 13, кв. 1 по результатам публичных слушаний» публичные слушания признаны состоявшимися и проведенными в соответствии со сроками и порядком их проведения, и вид разрешенного использования (назначения) земельного участка с кадастровым номером 17:09:0000000:119 с разрешенным использованием (назначением) — «приусадебный участок» изменен на разрешенное использование (назначение) — «для размещения объектов торговли».

Главный специалист по земельным и имущественным отношениям администрации муниципального района Сут-Хольский кожуун Республики Тыва Ч. Монгуш.

«Адвокат»

Чалыы үе, чараш ынакшыл дугайында — кик-боксер оол Эрес биле адвокат уруг Надяның салым-чолун бижээн тоожуну журналист Галина Маспик-оол номчукчуларга бараалгадып тур.

Солун тарадыкчыларынды садып ап болур.

Свидетельство

СПТУ-1 г. Кызыла РТ № 930046 «ВС», выданное 28.04.1993 г. на имя Даваа Ай-Нуур Дадар-ооловича считать недействительным.

Извещения

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданки РФ Хомушку Урана Шурзун-ооловны о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов с кадастровым номером № 17:01:0101008:330 расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Кара-Холь, ул. Майын-Тараа, д. 24а, с общей площадью 800 кв. м., разрешенное использование — для ведения личного подсобного хозяйства.

В соответствии с Земельным кодексом Российской Федерации администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные заявления по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, 2-й этаж каб. № 222.

Вр.и.о. главного специалиста отдела экономического развития и по земельно-имущественным отношениям Сундуй А.А.

В администрацию муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданки РФ Калдар-оол Долаана Александровны о предоставлении в аренду земельного участка из земель населенных пунктов с кадастровым номером №17:01:0701012:646 расположенного по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский район, с. Шуй, ул. Гагарина, д. 1 «а», вид разрешенного использования: для индивидуального жилищного строительства, с общей площадью 1000 кв. м.

В рамках действующего законодательства администрация муниципального района «Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва», в течение 30 дней со дня опубликования данной информации принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: Республика Тыва, Бай-Тайгинский кожуун, с. Тээли, ул. Комсомольская, д. 19, каб. № 222.

Вр.и.о. главного специалиста отдела экономического развития и по земельно-имущественным отношениям Сундуй А.А.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар А.М. МОНГУШ.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хей-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катал үнер. Хемчээли 3 парлаар ама.

Тираж 5824. Номери парлаатже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннун Тыва Республиканың талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүзүп Херчилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияларга, туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.

Ачы-дузаның чаа хеве

КЫЗЫЛДА СОЦИАЛ ТАКСИ

Кижиниң амыдыралынга аайлашпас чүүлдер тургулаар. Чамдык кижилерниң хала чок шиитпирлеп алыр айтырыглары «чылбастап», баш муңгаш байдалга чедирер таварылгалар турар. Ынчалза-даа кандыг-даа айтырыгдан үнериниң оруктары черле бар болгай. Оларның бирээзи—кызыгаарлаттынган аргаларлыг кижилерге социал такси чагыдар арганың тывылганы.

Тыва Республиканың «Чедирер амыдырал» деп күрүне программаның күүселдезинге дүүштүр 2014-2016 чылдарда Тыва Республиканың Чазаа кызыгаарлаттынган аргалыг кижилерниң аргыштырылганын организаастаары-биле «Ford Transit» маркалыг тускай автомобильдерни саткан. Ол машиналарны инвалидтерге транспорт көскүзү-биле чедишпейн турар кожуннарга хувааган. Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының дужаалыг үндезилээш, автомобильдерни социал камгалалдың дөрт албан черлеринче чоруткан. Оларның бирээзи чоннун социал хандырылганының республикада «Поддержка» («Деткимче») төвү болган. Автомашинаның дүлгүүрүн тыпсырының езулары Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун киржилгези-биле эрткен.

2015 чылдың 04.14-те Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының №109 дужаалы-биле «Социал такси» албанының

хамаатыларга тыпсыр дузаның тарифтерин дөңсүрүп тургускан. Ол албаннун рулгазы — хамаатыларның дык категорияларына, чиркөө-чурттуң Улуг дайыны инвалидтеринге болгаш жижилеринге, шимчээр ачылган инвалидтерге ачы-чедирер черлерге чедип арга-биле хандыраар.

2015 чылдың апрель 14 эгелээш социал такси албан хандырылганы дүң чедирер салбырның баазыга ажилдап эгелээш. «Социал такси» бир дугаар ажил кижилерге маадыр-ие, күш-ажыл хоочуну, 1 бөлүктүн инвалид болган, аңаа транспорт-биле ачы-дузаны республиканың эмнелгезинден чурттап турар черинге чедирген.

Амгы үеде Кызылдың кызыгаарлаттынган аргалар чурттакчылары эмнелгелерге социал камгалал албан черлеринге, кадыкшылга экижи төптөргө, Пенсия фондузун килдистеринге, банкыларга, тарга, күрүнениң өске-даа албан черлеринге чедерин, культу хемчеглерге баарын планнап болур апарган.

Социал таксини чоннун социал хандырылганының республикада «Поддержка» төвү ажил хүннеринде 8.30 шапкы 17.00 шакка чедир дараада телефоннар дамчышты чагыдып ап болур: 8(394) 6-00-05.

Соталыг телефоннар: 8-923-00-05 (билайн), 8-923-00-05 (мегафон), 8-983-593-05 (МТС).

Күш чок деп санаар

1995 чылда Кызыл хоорайның СПТУ-1-ни дооскан деп Шер Владимирова МОНГУШТУҢ адынга тывыскан «Машинист тракторист широкого профиля» деп мергелжилди чедип алган дугайында шынзылганың чыткенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Чадаана хоорайда Комаров кудумчузу, 1 кв 1-дө ангор өшкү дүгүн, хой дүгүн акшага улуг өртөккө биле садып ап турар.

Хой дүгүн дуска орнажып ап болур. Ангор дүгүн хой ажил-агыйлыг араттар дугуржулга өртөккө дужаап болур.

Харылзажыр телефону: 8-923-268-82-58.

Мөчээн кижилерге тураскаалдар

мрамор, гранит, чуруктарын сиилбиир, бижимелдерни чайырлаар, тураскаалдарны тургузар.

Хем ол чары, Саянский переулок, 23.

Тел: 8-913-359-9494; 8-923-380-9494.